

BUCSICS KATALIN
„Minden szó egy világ.”
Idegen szavak a *Pacsirtában**

Szegedy-Maszák tanár úrnak
az utolsó egyetemi óra emlékére.

1994-ben *Kosztolányi nyelvszemlélete* címmel tartott akadémiai székhelyi előadásában Szegedy-Maszák Mihály Wilhelm von Humboldt nyelvölcseletével rokonította Kosztolányi fölfogását, mondván, „[m]indketten hajlottak arra a meggyőződésre, hogy a nyelv a nemzetjellem kifejeződése. [...] Kosztolányi rögeszmésen vissza-visszatért annak hangsúlyozásához, hogy a nyelv a közösség emlékezetét testesíti meg”.¹ Kiemelte, hogy bár Kosztolányi nyelvről alkotott véleménye változott, kevésbé átalakulásról, mint inkább *egyértelműsödésről* lehet beszélni. A Kosztolányi nyelv-fölfogásáról írott tanulmányában Bengi László részletezi ezt a folyamatot, s adott időszakok nyelvi tárgyú írásainak közelképét adva arra is rámutat, hogy ez az „egyértelműsödés” épp a fönti nyelvszemléletből adódóan nem fokozatos, egyenletes, de – bizonyos események nyomán – hullámszerű volt. „Élesen fogalmazva: 1930 után annak ellenére váltást érzékelek Kosztolányi nyelv-fölfogásában, hogy a kései gondolatok majd mindegyikének meg lehet találni előzményét a húszas évekből, esetenként akár a legkorábbi cikkekben.”² A *magyar nyelv helye a földgolyón: Nyílt levél Antoine Meillet úrhoz, a Collège de France tanárjához* című szöveget vizsgálva arra hívja föl a figyelmet, hogy a „Meillet-könyv olvasása olyan – a világháború és a trianoni békeszerződés traumájával is szorosan összefüggő – sebeket szakított föl, amelyek ismét a fenyegetettség és a nemzeti-közösségi magáramaradottság félelmét hozták”.³ Úgy véli, az Új Nemzedéknél töltött időszak (1919–1921) tekinthető az úgyszólván azonnali, szélsőséges reakciónak, melynek során „a nemzeti identitásnak és az anyanyelvnek az önmegegerősítést szolgáló, veszedelemérzetre válaszoló előtérbe állítása egy elválasztó-sztereotipizáló és támadó szemléletbe csúszhatott át”.⁴ E két – erőteljesnek nevezhető – határvonal között Kosztolányi nyelvvel foglalkozó cikkei vonatkozásában pedig egyfajta „apályt” érzlek, melyet a *Pardon*-rovatra mint rossz emlékre való ellenhatásként éppúgy megmagyarázhatónak tart, ahogy annak indokát is látja benne, hogy 1921-től Kosztolányi a Pesti Hírlapnál kapott állást, mely erőteljes hangnemi tematikai váltást igényelt.⁵

* A tanulmány a K 108700 számú NKFI-pályázat támogatásával készült.

¹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kosztolányi nyelvszemlélete*, Alföld, 1994/8, 48.

² BENGI László, *Hagyomány és viszonylagosság: Kosztolányi nyelv-fölfogásáról* = B. L., *Elbeszél halál*, Bp., Ráció, 2012, 198.

³ *Uo.*, 200.

⁴ *Uo.*, 199.

⁵ *Uo.*, 200.

Noha ekkor valóban kevesebbet nyilatkozik meg a nyelvet érintő témákban, mégis ebben az időszakban írja nyelvileg rendkívül kimunkált regényeit, a fogadtatástörténet tanúsága szerint is. Talán elég arra emlékeztetni, hogy Kosztolányi *Pacsirta* című művét két nyelvész is nagyra értékelte abban a korban, melyben – amint azt fogadtatástörténete bizonyítja – az irodalomtudomány még meglehetősen kevés figyelemmel fordult e mű felé.⁶ Horváth Mária 1959-ben „nyelvi formákat” vizsgált e regényben,⁷ Deme László pedig egy évvel később Kosztolányi s a nyelv viszonyáról értekezve a *Pacsirtát* találta a legalkalmasabbnak a téma bemutatásához.⁸ Egy ezredfordulón közölt tanulmány egyenesen ebben a műben vélte fölfedezni az író nyelvszemléletének allegóriáját.⁹ A *Pacsirtát* pedig az életműben a „szó szoros értelmében végigírt” *Aranysárkány* követi.¹⁰

Bengi László – a fent idézett összefüggésekből kiindulva – Kosztolányi nyelvfölfogásának főbb sajátosságaiból az egyik legjellemzőbbet, az alkotóhoz csaknem címkyszerűen tapadó purizmust, vagyis a magyarító törekvést kiemelve is határozottan fogalmaz: „Az idegen nyelvi hatások bírálata ugyan soha nem tűnt el teljesen, de 1922 folyamán egyértelműen és gyors ütemben visszaszorult.”¹¹ Ennek egyik bizonyítékként kerül szóba az *Aranysárkány* szövegtörténetének ismeretében, hogy a regény 1929-es második kiadásakor

Kosztolányi [...] számos stilisztikai és nyelvhelyességi módosítást hajtott-hajtatott végre a szövegen – az idegen szavakat azonban nem helyettesítette magyar megfelelőikkel. Utóbbira csak 1932-ben, A Pesti Hírlap Nyelvőrének összeállításra közepette kerített sort: a regény ifjúsági átdolgozása során immár a szókincset széleskörűen magyarította. A változtatásokat természetesen indokolhatta az ifjúsági kiadás nevelő szándéka, de ettől függetlenül [...] Kosztolányinak a – húszas és harmincas évek fordulóján újra erőre kapó – nyelvtisztító hevülete épp ekkortájt, 1932 második felében, 1933 elején izzott föl legfokozottabban.¹²

A vidéki környezetbe helyezett *Aranysárkány* tudvalévően számos idegen szót tartalmaz, melyek

⁶ BUCSICS Katalin, *A regény befogadtástörténete* = Kosztolányi Dezső, *Pacsirta*, Kosztolányi Dezső Összes Művei, Kritikai kiadás, s. a. r. BUCSICS Katalin, Pozsony, Kalligram, 2013, 834.

⁷ HORVÁTH Mária, *A nyelvi formák szerepe Kosztolányi prózájában: A Pacsirta című regény elemzése* = *A Kiadói Főigazgatóság stilisztikai évkönyve*, Bp., Gondolat, 1959.

⁸ DEME László, *Kosztolányi és a magyar nyelv (Születésének 75. évfordulójára)*, MNy, 1960/2, 145–147.

⁹ THOMAS COOPER, *Dezső Kosztolányi and Intertextuality: Anticipations of Post-Modern Literary Criticism*, *Hungarian Studies*, 2000/1, 48.

¹⁰ SZEGEDY-MASZÁK, *i. m.*, 59.

¹¹ BENGI, *i. m.*, 200.

¹² *Uo.*, 213, 214.

régies, latinos lejegyzése korfestő jelleggel is bír, részint a klasszikus nyelveket oktató gimnázium világát elevenítve meg, részint arra az időbeli távolságra utalva, amely a cselekményt a regény megírásának idejétől elválasztja.¹³

A nyelvi megalkotottság s az idegen szavak használata Kosztolányi fölfogását figyelemmel kísérve korántsem ellentmondás. Bár jelen írás címében a *Pacsirta* vizsgálatát ígéri, mégis fontos legalább röviden a többi huszas években készült regényről is szót ejteni, hiszen ezen alkotások közt alig egy-két év telt el s jól ismert, hogy Kosztolányinak még időben távollévő művei is figyelemre méltóan képesek értelmezni egymást.¹⁴ Regényeinek kritikai kiadásai korábban nem létező lehetőséget kínálnak e vizsgálatra, mivel a művek alakulástörténetét megmutató szövegközlések sokat sejtetnek és bizonyítanak az alkotói megfontolásokból.

A fogadtatástörténet *A rossz orvos* című művet jellemzően inkább vonakodott az író regényeivel együtt emlegetni, melynek oka egyfelől talán a többi nagyprózai munkája távlatából érzékelhető kidolgozatlanság,¹⁵ másfelől terjedelmére is lehet hivatkozni, s ezzel összhangban arra, hogy ez az írás a Nyugat 1920-as folytatásos közlésében még „elbeszélés” alcímmel jelent meg.¹⁶ A mű kritikai kiadása Kosztolányi egyes kijelentéseire s a későbbi megjelenések műfajmegjelölésére hivatkozva azonban arra igyekszik emlékeztetni az olvasót, hogy e mű kisregény,¹⁷ s ilyenformán a *Nero, a véres költő*, a *Pacsirta*, az *Aranysárkány* és az *Édes Anna* társaságában – pontosabban e sor kezdőpontjaként – érdemes tekinteni rá. Minthogy e mű 1920-ban volt először olvasható, egyfajta fordulóponton áll a Bengi László által vázolt nyelvfölfogás változásának folyamatában. *A rossz orvos* kézírata nem ismert, ezért szerzője alkotásmódját illetően részben korlátozott kijelentések, következtetések tehetők. Magától értetődőnek látszik, hogy a különböző kiadások során végrehajtott írói változtatások közt a kritikai kiadás hoz példát a „magyarítás”-ra (is).¹⁸ Az egyébként mindkét 1920-as szövegváltozatban dőlttel szedett *croupier*-nak 1927-ben „kártyamester”-re¹⁹ cseré-

¹³ BENGI László, *A kritikai szövegközlés elvei* = Kosztolányi Dezső, *Aranysárkány*, Kosztolányi Dezső Összes Művei, Kritikai kiadás, s. a. r. BENGI László, PARÁDI Andrea, Pozsony, Kalligram, 2014, 1066.

¹⁴ Mi sem jellemzőbb, mint hogy az életműről készült 2010-es monográfia meglehetősen gyakran jellemezhetett műveket a következő szavakkal: „előzmény”, „előkép”, „önértelmezés”. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kosztolányi Dezső*, Pozsony, Kalligram, 2010.

¹⁵ Szegedy-Maszák Mihály *Előkészület a regényíráshoz* címmel mindössze alfejezetet szentel e műnek a monográfiájában, talán azt is érzékeltetve, hogy *A rossz orvos*nak nincs olyan vonása, melyet a későbbi művekben ne találna meg kifejtettebben az olvasó. *Uo.*, 111–115.

¹⁶ *Vö. Uo.*, 113.

¹⁷ *Keletkezéstörténet* = Kosztolányi Dezső, *Béla a buta*; *A rossz orvos: kisregények és elbeszélések*, Kosztolányi Dezső Összes Művei, Kritikai kiadás, s. a. r. BARTÓK Flóra, BARTÓK István, JÓZAN Ildikó, Pozsony, Kalligram, 2015, 465–470.

¹⁸ *Szövegkritika* = Kosztolányi, *Béla a buta*, i. m., 432.

¹⁹ Kosztolányi, *A rossz orvos* = K. D., *Béla a buta*, i. m., 156. (A továbbiakban regény kritikai kiadásának oldalszámait a főszövegben, zárójelben adom meg. - B. K.)

lésén túl még a következő példákkal lehet megtoldani az idegen szavak mellőzését: „utazóplaid” helyett az 1927-es kiadásban „utazótakaró” (131.) olvasható, a Nyugatban szereplő „skarlát”-ot pedig már az 1920 végén megjelent kötetben a „vörheny” (175.) váltja föl. (Kevésbé egyértelmű, hogy a „liftes fiu”-ból miért lett az 1927-es szövegben egyszerűen „fiu” (152.), hiszen – egy felsorolás elemeként – az utóbbi esetben elvész az egyértelműség, így ebben az esetben akár sajtóhibára is lehet gyanakodni.) Azon túl, hogy e folyamatnak csaknem az ellenkezőjére is találni példát (*operadalamból* *operaária*: 118.), megállapítható, hogy meglehetősen sok idegen szó fordul elő a regényben: „terminus” (130.), „telefonozzunk” (132.), „klinika” (133.), „lefotografálódott” (146.), „kártyaklubba” (156.), „fotográfia” (161.), „kurát” (183.), „mánia” (192.). Kosztolányi e műve a fővárosban játszódik, noha a fönti idegen szavak használata nem látszik különösebben jellemzőnek, azonban elképzelhető, hogy e beszédmódot kívánja megidézni ez az itt-ott fölbukkanó néhány szó. A város legsajátabbnak tekintett, mégis kizárólag idegen elemekből összeálló részéről olvasható mondatok csak megerősítik e föltevést:

Végigment a Rákóczi úton, Budapestnek ezen a szörnyű, baljós és jellegzetes útján, mely az egész várost jellemzi. [...] Voltak olyan részei, melyek a nápolyi zugutacskákra emlékeztették, más részek Párizs külvárosait hozták eszébe, ismét mások a bécsi kabarék negyedét, vagy az orosz csapszékek szurdékját.²⁰

A *Nero, a véres költő* a Bengi által „apály”-ként értékelt időszaknak még épphogy az előszobája, 1921-es megjelenésével. Az azonban éppenséggel nyilvánvalónak látszik, hogy e mű tér- s időbeli elhelyezéséből adódóan sok idegen kifejezést tartalmaz; a regény sajtó alá rendezője jöllehet épp a Kosztolányi által ismerhető források számbavétele kapcsán állapítja meg egy latin-magyar bilingvis kiadvány vonatkozásában, hogy jellemző „bizonyos latin kifejezések azonos használata, mint például *tanács* és *tanácsülés* a *senatus* helyett, vagy *testőr* és *testőrcsapat* a *praetorianusok* megnevezésére”.²¹ Erdemes végigkövetni a regény kéziratán, hogy az utóbbi példa esetében jó néhány olyan szöveghely található, ahol a korábban latinul írt fogalmat törölte Kosztolányi, s az említett magyar megfelelőjére cserélte le,²² ám számtalan ponton megmarad a *praetor/praetoriánus* alak is.²³ Az előbbi, azaz a *senatus/senátus/szenátus* esetében pedig mindössze egyetlen, az előbbihez hasonló átjavítást fedeztünk föl,²⁴ emellett néhány kéziratlapon csak a magyar megfelelő található – általában betoldás formájában –, néhány esetben pedig Kosztolányi egyszerűen kihúzza a latin

²⁰ *Uo.*, 179.

²¹ TAKÁCS László, *Keletkezéstörténet* = KOSZTOLÁNYI Dezső, *Nero, a véres költő*, Kosztolányi Dezső Összes Művei, Kritikai kiadás, s. a. r. TAKÁCS László, Pozsony, Kalligram, 2011, 901. (kiemelés az eredetiben)

²² *Uo.*, 38, 42, 354, 370, 372, 376, 516, 624, 634, 712.

²³ *Uo.*, 371 (2×), 421 (2×), 451, 649.

²⁴ *Uo.*, 160.

kifejezést, elhagyva a fogalmat a szövegrészből. Ugyanakkor – szemben a másik példával – a *senatus/senátus/szenátus* alak(ok) még így is számottevően szerepel(nek) a regény szövegében.²⁵ Ha Kosztolányi célja a magyarítás lett volna, valószínűleg következetesen minden esetben fölülírja a latin formát, s alighanem szenátor helyett is tanácsnokot ír. Más példa is hozható: az *augurt* sem helyettesítette minden esetben madárjóssal (mely kifejezés már a Kosztolányi által tudhatóan forgatott 1862-es Czuczor–Fogarasi szótárban is szerepel), sőt, a regényben magyar megfelelője csak egyszer-kétszer bukkan föl, még hozzá többnyire latin párjával ugyanazon (kézirat)lapon (692–693, 696–697.). A *Nero* – az *Aranysárkány*hoz hasonlóan – 1929-ben jelent meg újra, s e nyolc év távlatából éppúgy nem mutat föl magyarításra utaló következetes javítási folyamatot, mint a Sárszegen játszódó regény. Tény azonban, hogy e korábbi mű helyszíne és ideje különösen indokolja a latin szókincs használatát.

Végül az ebben az időszakban készült utolsó, 1926-ban megjelent *Édes Anna* kritikai kiadásának a regény nyelvhasználatára, s a kiadások ezt kiemelő tipográfiájára vonatkozó megállapítását szükséges idézni:

Az idegen szavakat legtöbbször mindkét változat *kurzíválva* hozza, mint Jancsi úrfi angol szavait (313:1–2, 6.). Ilyen a *jazz-band* (411:12.), a *maitre d'hôtel* (484:25.) vagy a *parfait* (485:16.) szedése is, sőt az olyan szójátékok is dőlt betűvel vannak, mint az *off pottyng* (411:27.), vagy a magyaros írásmódú, de idegen eredetű szavak, mint a *zsánereim* (441:10.). Kosztolányi purista beállítottságából következik ez a megkülönböztetés, ahogy az idegen szavakat helyettesítő egy-két leleménye is, mint a telefonhívást jelölő 'fölszólítom' (259:13.) vagy a páternosztert körülíró 'körbejáró liftek' (327:5.). Egy-egy szó régies írásmóddal szerepel, pl. 'droguistához' (101:5.), mely bár idegen szó, kivételesen nincs *kurzíválva* egyik szövegváltozatban sem.²⁶

Az 1926-os regény a fővárosban játszódik, s az olvasó számára a kiemelt szavakon keresztül is hangsúlyosan azt a nyelvet idézi meg, mely tele van idegen kölcsönzésekkel, divatszavakkal és fordulatokkal – mint arról Kosztolányi számos, különböző időszakban írt cikke tudósít, hol türelmesebb, hol elmarasztalóbb hangnemben.²⁷ Az valóban figyelemre méltó, hogy e fősorolás kiemelt példái között szerepel olyan szó, mellyel majd az 1930-as évek elején a Kosztolányi által szerkesztett A Pesti Hírlap Nyelvőre

²⁵ *Uo.*, 47, 53. (3×), 123, 125, 277, 429, 471, 517, 561, 573, 623, 645, 661, 697, 715, 729.

²⁶ *Szövegkritika* = KOSZTOLÁNYI Dezső, *Édes Anna*, Kosztolányi Dezső Összes Művei, Kritikai kiadás, s. a. r. VERES András, PARÁDI Andrea, JÓZAN Ildikó, Pozsony, Kalligram, 2010, 627. (kiemelés az eredetiben)

²⁷ Lásd elsősorban a következő szövegeket: *Budapest, a szójátszó* (Élet, 1910. szept. 11.); *Új magyar nyelv: Szélfegyverek egy beszédhez* (A Hét, 1913. febr. 16.); *Csibésznyelv* (A Hét, 1914. máj. 10.); *Új budapesti címtár* (Pesti Hírlap, 1924. febr. 24.); „*Te jó Isten... a Svájc... meg a fősör...*” (Pesti Hírlap, 1925. jún. 27.). KOSZTOLÁNYI Dezső, *Nyelv és lélek*, kiad. RÉZ Pál, Bp., Osiris, 1999.

című kiadványban – *A tiszta magyarság szótárában* – találkozhat az olvasó.²⁸ Talán nem jelentéktelen fölidézni azt sem, hogy az *Édes Anna* megjelenésének évéből ismert Kosztolányi *Fellegjáró és elképesztő* című írása, mely „a Pesti Hírlap pályázatán született” s a címben megnevezett két szót tartja „keresztvíz alá” – mint a *fantasztikus* magyarítását.²⁹ A pályázat – mely a következő címen jelent meg a lap pünkösdi számában: *Egy millió egy magyar szóért! A Pesti Hírlap szópályázata. – Tíz millió [!] tíz új szóért!*³⁰ – fölvezetője szerint ugyanis fölhívás „tíz olyan fogalom magyaros, velős, egyszerű megjelölésére, melyre eddig íróink, nyelvészeink nem találtak teljesen megfelelő kifejezést s ma helyette jobb híján vagy más, csak félig-meddig fedő magyar szókat, vagy idegen szókat használnak.” A kiírás végén a „bíráló-bizottság” tagjai közt Rákosi Jenő, Dr. Balassa József és Lenkey Gusztáv mellett Kosztolányi Dezső neve is olvasható. Eredményét a Pesti Hírlap augusztus 29-i számában tették közzé, mely szerint „a kitűzött határidőig s még azon túl is, több, mint 1700 levél érkezett a Pesti Hírlap szerkesztőségébe”.³¹ Nem elhanyagolható az ehhez fűzött megjegyzés sem: „Ez a nagy érdeklődés olvasóink széles körében azt bizonyítja, hogy a magyar nyelv tisztasága szíven fekszik azoknak is, akiknek nem mestersége az írás, akik a napilapok és könyvek hatalmas olvasótáborát alkotják. S örömmel említjük meg, hogy a pályázók között igen szép számban voltak az elszakított országrészek magyarjai.” Kosztolányi cikke tehát valójában tíz szóból – sztrájk; garde des dames; expedíció; optimizmus; pesszimizmus; reklámoz; incidens; inkognitó; laikus; szenzáció – emel ki egyetlen egyet, melyek közül négyre (sztrájk; garde des dames; incidens; szenzáció) a bíráló bizottság nem is talált díjazható megoldást. Tény, hogy a *fantasztikust* már a Pesti Hírlap 1912-es számának egy rövid, név nélkül megjelent félhasábnyi észrevétele is mint a „legújabb divatszó”-t állítja a figyelem középpontjába: „Tessék csak olvasni az újságoknak összes rovatait, a vezércikket, a tárcát, a nagy riportokat, a karcolatokat, a parlamenti tudósítást s ez a hatásos szó mindenütt ott diszeleg. Némileg utódja a szenzációnak. Ezelőtt tíz évvel egy rendkívüli és egyben bizarr eset szenzációs volt; de szenzációs volt egy nagystilú színésznő szoknyája is.”³²

Kosztolányinak ez az 1926-os, a pályázat tanulságai nyomán született cikke valóban türelmesebb ugyanabban a kérdésben, mint az ezt tíz évvel megelőző, a háború idején született *Nyelvtisztítás*. E korábbi írásában valamely barátnak tulajdonított érvet, mely szerint az adott „idegen szónak múltja van”, a következőképp utasít el: „Ha valaki az anyanyelvén beszél, le kell mondania a másik nyelv előnyéről. Talán helyel-közzel

²⁸ („felszólít”) Dr. TOLNAI Vilmos, *A tiszta magyarság szótára = A Pesti Hírlap Nyelvőre*, szerk. KOSZTOLÁNYI Dezső, Bp., Légrády Testvérek, 1933, 217. A *paternoszter* azonban nem szerepel a szótár jegyzékében, melynek a regényben szereplő „körbejáró lift” leleményes megnevezése ugyan, de ebben a formában aligha Kosztolányi „purista beállítottságának” következménye.

²⁹ KOSZTOLÁNYI DEZSŐ, *Fellegjáró és elképesztő* = K. D., *Nyelv és lélek, i. m.*, 62. [Pesti Hírlap, 1926. szept. 5.]

³⁰ *Egy millió egy magyar szóért! A Pesti Hírlap szópályázata*, Pesti Hírlap, 1926. máj. 23., 4.

³¹ *Egy millió egy magyar szóért! A Pesti Hírlap szópályázatának eredménye*, Pesti Hírlap, 1926. aug. 29., 3.

³² [SZERZŐ NÉLKÜL], (*Fantasztikus*), Pesti Hírlap, 1912. febr. 9., 14.

elveszt egy árnyalatot, de másutt kap helyette hármat.³³ *Fellegjáró és elképesztő* című cikke nem mond ellent e vélekedésnek, ám tanácsként fogalmaz meg – ugyancsak több különböző írásában hangoztatott – tanulságot, mely szerint egyetlen szó sem lehet azonos egy másik szóval. Ez a szemlélet nem az anyanyelv, de általában a nyelv szempontjait mérlegeli és méltányolja. 1926-os írásán a *fantasztikus* magyarítása kapcsán még némi elégedetlenség, egyfajta szűklátókörűséggel szemben tanúsított enyhe türelmetlenség is érezhető. A *fantasztikust* „[s]záz és száz jobb és pontosabb szóval írhatom körül” – állítja cikke elején, majd arra jut: „végül egész szókincsünket ide kellene írnom. [...] csak azt próbáltam meg érzékeltetni, hogy mi minden van ebben a szóban”.³⁴ Kosztolányi írása a pályázat célját és eredményét inkább árnyalni igyekszik: „Mégsem szabad azt vélnünk, hogy ezzel a *fantasztikust* végkép elintéztük és miután új szavainkat beiktattuk a törvénykönyvbe, ki-ki bizvást élhet vagy az egyikkel, vagy a másikkal, mihelyt eszébe ötlik a *fantasztikus* fogalma. Minden szó egy világ. [...] Mindegyiknek más és más a lelki tartalma, hangulati velejárója. [...] A nyelvet nem lehet szótárazni, elzárni és véglegelni.” Kosztolányinak erre a korábbi fönntartására is lehet gondolni Bengi László vélekedését olvasva, mely szerint a Meillet-levelet követő időszakban a nyelvszemléletnek nem elmélyülő, de inkább leszűkítő jellege tapasztalható: „a nyelvújítás sarkitottságtól sem mentes előtérbe állításával elfedte a nyelvnek egy olyan összetettebb szemléletét, amely 1930-ban még kifejezetten érezhető volt Kosztolányinál.”³⁵

Az is tény, hogy cikke elején Kosztolányi a *fantasztikussal* kapcsolatban a következőt állítja: „Mozihirdetéseken láttam és gyöngye könyvek haskötőin. Nem irtam le soha.”³⁶ Négy évvel korábbi regényében, a *Pacsirtában* ez a szó mégis kétszer szerepel.³⁷ Lehet persze arra emlékeztetni, hogy a köznapi beszéd s az irodalmi alkotás nyelvét, ahogy a velük szemben támasztható és támasztandó követelményeket Kosztolányi igen különbözőnek ítélte. Még 1933-as – tehát a „nyelvtisztító hevület” csúcspontján közölt – *Nyelvművelés* című írásában is kitételként említi a következőt: „nem a költőkről beszélek. A szavak e vajákosainak mindent szabad, csak csodát műveljenek. [...] Végre az elbeszélő nem szólaltathat meg patyolattiszta nyelven egy ferencvárosi utcalányt.”³⁸ Amint a *helyes magyarság szótára* néhány soros elővezetése is arra int: „a népies vagy régies, elavult szavakat az író ne keresse és halmozza ok nélkül, hanem csak akkor használja, ha tárgya megkívánja”.³⁹ Azt, hogy Kosztolányi számára az alkotás tárgyának s nyelvének összhangja mennyire fontos volt, 1920-as, Szabó Dezső regényéről írt bírálat is bizonyítja, kit épp az ellenkező végllet miatt marasztalt el. „A stílus a dolgok lelkéből lelkedzett valami, amit minden író maga alkot, a mondanivalója szüli meg. Itt pedig

³³ KOSZTOLÁNYI DEZSŐ, *Nyelvtisztítás* = K. D., *Nyelv és lélek*, i. m., 29. [Nyugat, 1916, febr. 1.]

³⁴ KOSZTOLÁNYI, *Fellegjáró*, i. m., 62.

³⁵ BENGI, *Hagyomány és viszonylagosság*, i. m., 212.

³⁶ KOSZTOLÁNYI, *Fellegjáró*, i. m., 62.

³⁷ KOSZTOLÁNYI, *Pacsirta*, 195, 451.

³⁸ KOSZTOLÁNYI DEZSŐ, *Nyelvművelés* = K. D., *Nyelv és lélek*, i. m., 191. [Nyugat, 1933. máj. 1.]

³⁹ Dr. BALASSA József, *A helyes magyarság szótára* = *A Pesti Hírlap Nyelvére*, i. m., 55.

a stílus kölönc, sallang, idegen írókból, jórészt Victor Hugótól, francia szimbolistáktól és dekadensektől kölcsönzött ékítmény, mely teng-leng, semmiképp sem olvad össze a parasztos, magyaros tárgygal.⁴⁰

Hogyan fér meg mégis Kosztolányi 1923-as regényében „mozihirdetések” és „gyönge könyvek” jelzője? Horváth Mária nyelvész foglalkozott a *Pacsirtában* található idegen szavak jelenlétével is, terjedelmes elemzésében külön fejezetet szentelt *A szak- és műszók szerepének a szövegben*. Mint taglalja, az egyik regényalakot a párbajkodex, a másikat a latin idézetek, egy harmadikat pedig a gyógyszerészeti szakkifejezések kulcsszavai jellemzik, éppúgy, ahogy a főszereplő Vajkay Ákost a származástan, az éremtan, a peccétan fogalmai. A tanulmány ilyenformán azt hangsúlyozza, hogy a mű idegen szavai, ahogy az *Aranysárkány* és az *Édes Anna* esetében is, meghatározott beszédmódok megidézésének eredményei. A *Pacsirta* – azon túl, hogy nyelvjátékai az életmű későbbi darabjaira mutatnak előre⁴¹ – szereplői, s történetmondója nem kevésszer szétszálazhatatlan szólamai⁴² azonban számtalan olyan egyéb kifejezést tartalmaznak, melyeket a nyelvtisztítóként emlegetett Kosztolányi gyaníthatóan aligha alkalmazott volna. A kritikai kiadás során földolgozott kéziratoss anyag ismerete ráadásul különösen ráirányítja a figyelmet az idegen szavak jelenlétére. Az előzetes fogalmazványtöredékek azt bizonyítják, hogy a *Pacsirtában* az idegen vagy idegen eredetű szavak használata már a regény megírása során olyannyira tudatos volt Kosztolányi részéről, hogy bizonyos magyar szavakat utólag cserélt ki miattuk, azaz épp a magyarító eljárás fordítottjával szembesítenek. Az alábbi példák ezt szemléltetik:

oldal:sor (függelék)	korábban	majd	végül
48:6.	<i>kocsiban</i>		<i>csézában</i>
549:[27v].	<i>alantas</i>		<i>obskúrus</i>
162:1–2.	<i>kényelmesebben</i>		<i>akkurátusabban</i>
204:9.; (282:4.)	<i>olajlámpákkal</i>		<i>petróleumlámpákkal</i>
244:2–3.	<i>függöny</i>		<i>kortina</i>
248:1.	<i>uri hintó</i>		<i>landauer hintó</i>
256:14.	<i>titkosrendőr</i>		<i>detektív</i>

⁴⁰ Kosztolányi Dezső, Szabó Dezső = K. D., *Egy ég alatt*, kiad. Réz Pál, szerk. BELIA György, Bp., Szépirodalmi, 1977, 282. [Új Nemzedék, 1920. nov. 3.]

⁴¹ Vö. SZEGEDY-MASZÁK, *Kosztolányi nyelvszemlélete, i. m.*, 52–53., illetve lásd a regény elemzésének *Nyelvek játéka* című alfejezetét: SZEGEDY-MASZÁK, *Kosztolányi Dezső, i. m.*, 237–242.

⁴² A regény elbeszélője a szereplőket rendszerint sajátos szólamukon keresztül (is) jellemzi – ezért bizonytalan, mikor szembesül az alakok közvetített gondolataival (*erlebte Rede*) és mikor a történetmondó megjegyzéseivel. Számos tanulmány figyelmet szentelt ennek, sőt, már Deme László nyelvész is említi e jelenséget idézett tanulmányában.

310:12.	<i>elbeszélgetni</i>		<i>eldiskurálni</i>
320:11.	<i>iszogattak</i>		<i>kvaterkázttak</i>
322:10.	<i>lángelme</i>	<i>géniusz</i>	–
352:20.	<i>magába zárkózott ember</i>		<i>troglodita</i>

A fenti szavak közül öt A Pesti Hírlap Nyelvőre Tolnai Vilmos nevével jelzett – lényegében Kosztolányival közösen összeállított szószedetek alapján –,⁴³ *A tiszta magyarság szótára* című gyűjteményében is szerepel. A sor még bővíthető olyan kifejezésekkel, melyekről a fennmaradt és ismert kéziratanyag alapján nem tudható, hasonló javítás során kerültek-e a regény szövegébe, például: illumináció, misztikus, kompánia, abzug,⁴⁴ s ugyanilyen a *fantasztikus* is. Sajnos az ezt a szót szerepeltető egyik részletnek sem ismert kéziratosa változata, így nem lehet tudni, vajon Kosztolányi valamilyen magyar kifejezést cserélt-e le az idegen szóra, vagy akár utólag toldotta-e be a jelzőket. Mindkét részlet meglehetősen nyomatékos a regényszövegben. A hatodik fejezetben Vajkay Ákos a borbélynál beszappanozva, „[m]ellén a fehér partellivel kiskiűnnek tetszett, ki valami *fantasztikus* cukrászdai uzsonnán tejszínhabbal maszatolta be orrát-száját”. (195., kiemelés tőlem)⁴⁵ Majd amikor a regény vége felé az öregek még fél kilenc múltán is lányuk vonatára várnak, ám semmi sem jelzi annak közeledtét, a történetmondó a sötét állomáson tétovázó szülők izgalmához képest kiegyensúlyozottnak, boldognak és nyugodtnak látszó környezetet a következőképp jellemzi:

Csak oldalt, a táviróhivatalban aranylott a lámpafény az ablakokon. Itt, ezen a boldog szigeten, hová nem hatolt a szél zúgása, eső nedve, idilli nyugalomban üldögéltek a távirótisztek, asztaluk fölé hajolva s *fantasztikus* selyemhernyótenyésztők módjára gombolyították a hosszú, fehér fonalakat, melyek a világot áthálózják és összekötik, erős kötélekkel. (451., kiemelés tőlem)

⁴³ Lásd Kosztolányi és Tolnai Vilmos levélváltását 1932-ből: KOSZTOLÁNYI Dezső, *Levelek – Naplók*, kiad. RÉZ Pál, KELEVÉZ Ágnes, KOVÁCS Ida, Bp., Osiris, 1998. Továbbá Kiss Ferenc kéziratgyűjteményéből ismert egy olyan Kosztolányi kézírásával, zöld tintával készített szószedet, mely bizonyos szavakat érintő többféle jelölést mutat háromféle íróeszközzel. Kosztolányinak ugyanis két – aláírt, illetve kezdőbetűivel ellátott – üzenete is található rajta, mely gyaníthatóan eltérő időpontban keletkezett, s arra enged következtetni, hogy a szószedet több kört is tett postán, szerkesztőségben. A hozzátartozó levél nincs meg, illetve egyelőre biztonsággal nem azonosítható az ismertek közül, esetleg önmagában képezte a küldeményt. Csak az egyik bejegyzéshez tartozik egy személynevet nem tartalmazó megszólítás: „Kedves barátom”. A Tolnainak címzett, egyre sűrűsödő levelekben 1932 végétől figyelhető meg ez a megszólítás (a nyelvész fölkerésekor s a munka kezdetén még: „igen tisztelt barátom”). – Ezúton köszönöm Kiss Ferencnek, hogy gyűjteménye e darabját jelen íráshoz fölhasználhattam.

⁴⁴ Utóbbi szóról egy kései tanulmányában Gyulai Pál egykori véleményét idézi: „»Újabbán a vesszen! le vele! ki vele! felkiáltást a német abzuggal cserélik föl...«” KOSZTOLÁNYI DEZSŐ, *Bábel tornya: Nemzeti és nemzetközi nyelv* = K. D., *Nyelv és lélek, i. m.*, 175. [Pesti Hírlap, 1933. márc. 25.]

⁴⁵ A következőkben a regény már idézett (kritikai) kiadásának lapszámaira a főszövegben hivatkozom.

Az idézett részletekben egyértelműen a szokatlanság, idegenség érzete az uralkodó. Ha megvizsgáljuk a táblázatban bemutatott szócserek szöveghelyeit, láthatóvá válik, hogy ezek egyfelől szintén a regény világán belüli ismeretlenség érzetét nyomatékosítják, vagyis átvitt értelemben is az idegenséget érzékeltetik. „Ákosnak azonban merőben új volt minden. Nemcsak a közönség, hanem a kivilágított rivalda, a kortina is, az álarccal, melynek tátott szájából írotoll fityegett ki.” (213., kiemelés tőlem) A(z) említett szótárban egyébként „fényhíd”-dal mint magyar megfelelővel ellátott) *rivalda* s a függöny helyett szereplő *kortina* valóban alkalmasabbnak bizonyul a főszereplőben lejátszódó érzelmek kifejezésére, fokozására. Éppígy a rejtélyességet, a homályosságot is idegen szó teremti meg. Cifra Géza nem alantas, de *obskúrus* hivatalnokokkal kezdett barátkozni, kikkel „[t]itokban találkoztak” (55.). A hetedik fejezetben pedig megtudhatja az olvasó, hogy „Vajkayék egykor sokat jártak az Ijas-házba, az ő tiszta, vendégszerető otthonukba, a tarligeti villájukba, míg *egy sötét véletlen* el nem söpörte a híres, gyönyörű családot”. (257., kiemelés tőlem) Ijas Jánost nem titkosrendőr, hanem *detektív* viszi magával.

Az ismerősség a regényben nem egyszer csak látszat, melyet ismét csak idegen szó érzékeltet. A nem kevés ironiával illetett, verejtékkal kivívott félműveltség egyik vonásaként is értékelhető, hogy a gyaníthatóan franciául nem tudó, a Le Figarót mégis végigbetűzgető Sárcevíts egyetlen közvetlen megszólalása – pontosabban Vajkayra vonatkozó kérdése – a regényben éppen a *troglodita* kifejezést tartalmazza; a korábbi kéziratot fogalmazvány több magyar szóban adta volna vissza mindezt: „magába zárkózott ember” (352.). Füzes Feri beszédmódja igen hasonló ebben az értelemben. „Sárszeg örlelké”-nek adott válaszában ugyanis „jovialis úriember”-nek nevezi Vajkayt. A regény a szereplő tudálékosságát és tetszelgését a *gentlemanséggel* is, mint egyik – gyaníthatóan saját szóját idéző – állandó jelzőjével érzékelteti (105, 121, 173.), továbbá azzal, hogy egyenes megnyilatkozásokban szintén gyakran és szívesen alkalmaz idegen szavakat. A történetmondó pedig ezek mélységét illetően már azzal is kételyeket ébreszthet, hogy elárulja e szereplőről, „mint gyenge latinista sokszor beszekundázott”. (471.) Nem a föntiekhez hasonló helyettesítés, de betoldás jelzi az idegen szavak hangsúlyos jelenlétét egy másik részben, melyben az elbeszélő Füzes nyelvhasználatát kölcsönzi. A vonat késésével kapcsolatban e „gentleman” ugyanis képtelen a kegyes hazugságra, még egy hölgy, Vajkayné megnyugtatója érdekében sem. Mint olvasható, „korrektül” megmondta, hogy nem tud semmit, hiszen „Vajkayék *specifikus* becsületügyével nem foglalkozott”. (482., kiemelés tőlem) Az idézetben kiemelt utóbbi kifejezés utólagos ceruzás betoldás a zöld tintával írott részletbe.

A táblázatban szereplő idegen szavak másik része, így a *kvaterkázás*, *diskurálás* a párducok beszélgetéseire, eszmecseréire vonatkozik. Milyen társaságot jellemeznek e kifejezések? Környey, Ladányi, Priboczay, Vereczkey, Hartványi, Füzes vagy Szolyvay nevei magyarországi, illetve a történelmi Magyarországhoz tartozó helynevek származékai, mellettük a szembetűnően idegen hangzású Sárcevíts, Gaszner, Werner és Kladek szerepel. A többségében 48-as érzelmű asztaltársaságban *kontusovszkát* isznak,

Paskievics-tarokkot játszanak, miközben némelyek a *svarcgelbet* szidják teljes elkötelezettséggel. Mint Szegedy-Maszák Mihály fölhívja a figyelmet,

hiba volna állítani, hogy a *Pacsirta* csakis magyar szemszögből értékeli a Monarchia világát. Sárszeg soknemzetiségű város. A színházi hegedűsök német-ajkúak, Werner vadászfőhadnagyak morva az anyanyelve, az uraknak „régismerőse, jó barátja” a cigányprímás Csinos Józsi, s megkülönböztetett figyelem irányul a Weisz és társa diszműkereskedés tulajdonosára. „Kitalált” jellemek és a korszak „valódi” szereplői egyaránt emlékeztetnek arra, milyen döntő szerepet játszottak a nem magyar származásúak a korszak népszerű művelődésében és magas kultúrájában. Vajkay Ákos a németből magyarrá lett Rákosi Viktor (1860–1923) 1894-ben indított *Kakas Márton* című élcslapját olvassa a fodrásznál, Ijas Miklós pedig Freund Ferencsel sétálgat, „egy piros arcú, mosolygó, éles eszű zsidó fiúval, ki megértette, buzdította, és maga is irogott”⁴⁶

Kosztolányi időről időre fölhívta a figyelmet a jelentő fontosságára. A párducok beszélgetésében előforduló – vagy a szólamukat megidéző – idegen szavak egyszerre működnek térbeli és időbeli jelölőként. S amennyiben írója fölfogása szerint „a nyelv a közönség emlékezetét testesíti meg”,⁴⁷ mindez aligha függetleníthető attól, hogy e közösséget mivel azonosította. Kosztolányi különböző időpontban írott, nyelvtisztításról szóló írásai közt olykor azért is érezhető ellentmondás, mert a jövevény s az idegen szavak használata gyakorlatilag annak függvénye, hogy térben és időben hol húzódik a határ elsajátított és idegenként fölfogott hagyomány, múlt között.⁴⁸ Míg az *Ábécé a nyelvről és a lélekről* című 1927-es írásában francia, olasz, német eredetű szavakról (tárgy, mécs, elsomfordál) kijelenti: „Ezek már századok óta megszerezték polgárjogukat. Nincs okunk megvonni tőlük. Aztán ha tiszteljük ázsiai múltunkat, mikor perzsák s egyéb népek szókincse hatott ránk, miért vessük meg európai mivoltunkat? Az ázsiai ezredév szent? Az európai ezredév kutya?”⁴⁹ addig 1931-ben a következő megállapítást szögezi le: „Keleti nyelvünkbe sohase szervülhetnek az idegen szók”.⁵⁰ 1933-ban – egy kétségtelenül vitahelyzetben keletkezett szövegében⁵¹ – mintegy önkritikusan jegyzi meg: „Sokáig tétováztam a nyelvtisztaságot illetőleg. Sajnáltam regényesen csillogó, távoli égtájakat sejtető idegen szavainkat, melyekhez engem is megannyi emlék és élmény köt.”⁵²

⁴⁶ SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY, *A kettős Monarchia emléke a magyar irodalomban = A magyar irodalom története III.*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, Bp., Gondolat, 2007, 99.

⁴⁷ SZEGEDY-MASZÁK, *Kosztolányi nyelvszemlélete, i. m.*, 48.

⁴⁸ VÖ. BENGI, *Hagyomány és viszonylagosság, i. m.*, 209.

⁴⁹ KOSZTOLÁNYI DEZSŐ, *Ábécé a nyelvről és a lélekről* = K. D., *Nyelv és lélek, i. m.*, 74. [Új Idők, 1927. dec. 18.]

⁵⁰ KOSZTOLÁNYI DEZSŐ, *Túlvilági séták* = K. D., *Nyelv és lélek, i. m.*, 109. [Pesti Hírlap, 1931. márc. 1.]

⁵¹ E „vitát” egyébként Schöpflin Aladárral folytatta. Vö. Bengi erre vonatkozó figyelmeztetését: BENGI, *Hagyomány és viszonylagosság, i. m.*, 201.

⁵² KOSZTOLÁNYI, *Nyelvművelés, i. m.*, 190.

A *Pacsirta* esetében különös jelentőséget lehet tulajdonítani annak, hogy írója olyan nyelvet használ, melynek térbeli értékvonatkozásait időbeliek írják fölül. S ha a huszas évek leginkább a regényeken keresztül a nyelvvel, és a nyelven történő – még a róla való beszédet is elnyomó – munkát jelentették, aligha mellékes, hogy Kosztolányi 1922-ben, a *Pacsirta* keletkezésével lényegében egyidőben írt Kertész Manó *Szokásmondások* című kötetéről, s e cikkében a nyelvet voltaképpen az emlékezettel azonosította.⁵³ Talán nem túlzás azt állítani, hogy regényei közül a Monarchiának emlékét állító *Pacsirta* nyújtja a legösszetettebb képet a nemzet és nyelv, közösség és nyelv, hagyomány és nyelv közötti viszonyról.

* * *

Szokás Kosztolányi szemére lobbantani bizonyos kijelentései ellentmondásosságát. Ha e dolgozat eléri célját, talán igazolódik, hogy a címében szereplő vonatkozás szokatlansága ellenére valójában nagyon is ésszerű jelenségről számol be. A *Pacsirta* e példája esetleg még arra is intheti a mindenkori befogadót, hogy végiggondolja: valószínűleg az időt és teret fölülíró, alapvető vonatkozási pontokat érvénytelenítő történelmi eseményeknek tudható be, hogy a Szabadkán született alkotó idővel azt tapasztalta, egyetlen véleményhez ragaszkodni korlátozottságra, estenként pedig az önbírálat hiányára vall. Az *Édes Anna* jól ismert zárlatában elhangzottakat majdnem szó szerint előlegezi meg a *Pacsirtában* olvasható kíméletlen megjegyzés azokról, akiknek „valóban mindig csak egy gondolatuk volt, de az is látszott, hogy kettőt már nem tudtak volna gondolni”⁵⁴.

KATALIN BUCSICS

“Every word means a universe”: Loan words in *Skylark*

Even though Kosztolányi was not a linguist, his concept of language – developed in several essays – has been playing a considerable role in the reception of his *oeuvre* even assigning him a unique mark among his contemporaries. His approach toward language as such was characteristic yet far from being static during his lifetime; the undoubted influence of historical experiences is elucidated by preceding essays (Szegedy-Maszák, M.; Bengi, L.). The recent study emphasizes one of the most characteristic and telling components of Kosztolányi's concept, namely his 'purism' or the rejection of using loan words in his writing. As it has been proven, his protest against loan

⁵³ KOSZTOLÁNYI DEZSŐ, *Szokásmondások* = K. D., *Nyelv és lélek, i. m.*, 48–49. [Pesti Hírlap, 1922. nov. 12.]

⁵⁴ KOSZTOLÁNYI, *Édes Anna*, 542. Vö. „kettőt sohasem tudott gondolni, csak egyet, azt, amit mások is gondoltak már”. KOSZTOLÁNYI, *Pacsirta*, 471.

words – declared in essays as well as the systematic avoidance of loan words in literary works – can be observed from the mid-1910s already; this tendency seems to have been restrained during the beginning of the 1920s but it thoroughly culminated by the 1930s. The study focuses on the novel *Skylark* (first published in 1923), an homage to the Austro-Hungarian Monarchy written by an author whose grandfather took an active part in the Hungarian Revolution and War of Independence between 1848 and 1849. The main goal of the present study is to demonstrate that loan words frequently used in *Skylark* function not only as spatial but also as temporal signs; thus, instead of highlighting some foreign nature, loan words serve rather as links to a tradition that was swept away by history.